Роман Додонов
ORCID iD 0000-0003-1598-499X
Дмитро Кобалія
ORCID iD 0000-0001-9064-5870

УДК 92.034
DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.14

ЗАТОНУЛИЙ ПОНТОН — СВІДОК ФОРСУВАННЯ ДНІПРА БІЛЯ с. РОЗУМІВКА У 1943 р.

У статті розповідається про хід однієї з найкривавіших сторінок Другої світової війни — форсування Дніпра в 1943 р. Зокрема, йдеться про ділянку фронту біля с. Розумівка Запорізького району Запорізької області — південніше острова Хортиця. У радянській історіографії ця операція подається як еталон долання великих водних перепон, підготовку до неї вивчали після війни на Центральних стрілецько-тактичних офіцерських курсах «Постріл». Утім, сканування дна річки Дніпро дає змогу суттєво переглянути подібні уявлення. Сонари фіксують сліди численних плавзасобів радянських десантників — човнів, шаланд, понтонів, — один з яких було детально обстежено Експедицією підводних археологічних робіт (ЕПАР) в ході проєкту «Дніпровська переправа» (2012–1017). У статті висвітлено хід досліджень, знахідки, особливості конструкції понтона, плани його підйому та реконструкції.
Ключові слова: *Друга світова війна, форсування Дніпра, Запоріжжя, с. Розумівка, дайвери, Експедиція підводних археологічних робіт, понтон.*

Roman Dodonov,
Dmytro Kobaliia

SUNKEN PONTOON AS A WITNESS OF FORCING OF THE DNIEPER NEAR THE RAZUMOVKA VILLAGE IN 1943

The article is dealt with one of the bloodiest events of World War II — the forcing of the Dnieper River in 1943. In particular, it is told about the front area near the village Razumovka in Zaporizhia district of Zaporizhia region — to the south of Khortytsia island. This operation was described as a standard of overcoming large water barriers by the Soviet historiography. Specific preparation for it was studied after the war at the Central Rifle-tactical Officer Training Courses "Vystrel". However, scanning the bottom of the Dnieper River gives opportunity significantly revise such point of view. Sonars capture traces of numerous Soviet floatation devices — boats, barges, pontoons, one of which was thoroughly investigated by the Underwater Archaeological Expedition (EPAR) in the frame of the project "Dnieper Crossing" (2012–2017). In the article is described the progress of the researches, findings, peculiarities of the pontoon construction, plans for its raise and reconstruction.
Key words: *World War II, forcing the Dnieper, Zaporizhia, Razumovka village, divers, Underwater Archaeological Expedition, pontoon.*

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019
© Додонов Р., Кобалія Д., 2019

Експедиція підводних археологічних робіт (ЕПАР) у м. Запоріжжя регулярно здійснює дослідження підводних об'єктів на дні р. Дніпро з 1967 р. Саме тоді аквалангісти з клубу любителів підводного плавання «Скіф» провели перші підводні розвідки біля узбережжя острова Хортиця (Шаповалов Г.І., 2010. С. 6–15). Протягом наступних років експедицією керували Юрій Мазурик, Георгій Шаповалов, Валерій Нефьодов. Підводні археологи досліджували переважно залишки Дніпровської флотилії часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. В активі ЕПАР — декілька масштабних проєктів, зокрема, «Запорізька чайка», «Запорізька бригантина», «Борисфен», роботи на острові Зміїний, озері Іссик-Куль, співробітництво з колегами з Болгарії, Польщі, США (Гаврилюк Н.А., Остапенко М.А., 2010, С. 16–32; Додонов Р.О., 2010. С. 155–179; Кобалія Д.Р., 2016). Хортицькі археологи постійно вдосконалювали методику підводного пошуку, процедуру обстеження й фіксації, технології підйому і консервації великих археологічних об'єктів, якими є дерев'яні судна XVIII ст. Накопичений досвід дав їм змогу

перейти до вивчення артефактів інших епох, зокрема — затонулих плавзасобів часів Другої світової війни.

Цей напрям був новим для підводних дослідників, не в останню чергу через відсутність у науковій спільноті консолідованої позиції відповіді на теоретико-методологічне питання — чи можлива археологія Другої світової війни? Свій варіант відповіді на нього автори надали в збірці «Заповідна Хортиця» (Кобалія Д.Р., 2015. С. 92–97). У 2011 р. досвід робіт ЕПАР з виявлення та обстеження підводних об'єктів періоду 1941–1945 рр. був узагальнений у спецвипуску журналу «Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг» (Додонов Р.О., 2011. С. 15–40; Кудимов А.В., 2011. С. 77–87).

У 2012 р., готуючись до 70-річчя визволення Запоріжжя, хортицькі археологи розпочали цілеспрямовані пошуки пам'яток в акваторії Дніпра південніше острова Хортиця — на місці військової переправи, проти так званого розумівського плацдарму. Саме тут 26 листопада 1943 р. радянські війська захопили ділянку берега, яку десантники кілька днів утримували попри численні контратаки німців, поки не вдалося накопичити сили для подальшого просування. Паралельно з підводним пошуком відбувалася наземна фіксація запорізькими краєзнавцями місць боїв, мережі фортифікаційних споруд, братських поховань загиблих у 1943 р. радянських воїнів. Проєкт отримав узагальнюючу назву «Дніпровська переправа».

Автори статті висловлюють подяку Юрію Батаєву, Павлу Данилюку, Віктору Сотникову, Віктору Кривоносову, Руслану Кобалії, генеральному директору Національного заповідника «Хортиця» Максиму Остапенку, кандидату історичних наук, директору Запорізького музею техніки й автомотоклубу «Фаетон» Дмитру Позняку і всім причетним до організації та виконання робіт експедицій з реалізації названого проєкту в 2012–2014, 2017 рр.

Мета статті — повідомити про віднайдення десантного понтона на місці форсування Дніпра біля с. Розумівка, викласти результати обстеження цього об'єкта та корегувати на цій підставі загальну оцінку бойових операцій радянською історіографією.

Протягом 2012 р. відділом охорони пам'яток та археології Національного заповідника «Хортиця» здійснювалися підводні пошуки в акваторії р. Дніпро біля м. Запоріжжя. Роботи проводилися під керівництвом Дмитра Кобалії на підставі відкритого листа Інституту археології НАНУ № 263/000617 від 15.05.2012 р. та дозволу Міністерства культури України № 22-397/12 від 25.09.2012 р. (*рис. 1*)

Наукові розвідки мали на меті виявлення нових пам'яток, у тому числі періоду Другої світової війни, огляд об'єктів, знайдених у попередні роки, розкопки і підйом на поверхню предметів, що потребують збереження, реставрації та консервування. Археологи застосовували сонарний пошук за допомогою приладу ГБО на загальній площі 319 га. Насамперед він став у пригоді на ділянках зі значними глибинами (від 30 до 57 м) і тоді, коли треба було обстежити велику площу

1 — зона досліджень урочища «Наливач»
2 — дослідження біля о. Леніна
3 — підводна розвідка біля о. Білаї
4 — розвідка біля балки Громушиної
5 — підводні дослідження біля турпляжу
6 — розвідка на новому Дніпрі
7 — дослідження брандвахти 1739 р.
8 — підводний пошук на місці знахідки меча

Рис. 1. Ситуаційний план підводних досліджень

за умов незначної прозорості води. Усі виявлені аномалії фіксувались у польовому щоденнику, більша частина перевірялась дайверами візуально.

Крім того, широко використовувався вільний підводний пошук легководолазними парами. У разі виявлення знахідки над нею встановлювався буй з подальшою фіксацією точки до географічних координат. Дослідження на вже відомих об'єктах супроводжувались їх всебічним обстеженням на дні, що містило тріангуляційну прив'язку окремих частин пам'ятника, очистку від молюсків, маркування, часткові або повні розкопки, інженерні та підйомні роботи.

Важливим фактором, що впливав на стратегію проведення робіт, були зовнішні умови, а саме: течія, глибина, прозорість і температура води, пора року, віддаленість від реставраційної бази. Стаціонарні та частина розвідувальних робіт виконувались з борту водолазно-ремонтного бота «Лагуна» й яхти «Сантана», забезпечених всім необхідним. За цих умов під водою одночасно працювало від двох до семи осіб.

В акваторії біля острова Белаї, неподалік від розумівського плацдарму, було виявлено понад 4 десятки аномалій, переважна більшість яких дотична до подій 1943 р. Найперспективнішим для подальших досліджень і, можливо, підйому було визнано об'єкт, позначений на *рис. 2*. На нього вказав Павло Данилюк, тоді — співробітник Національного заповідника «Хортиця». Він дізнався про координати об'єкта від знайомого підводного мисливця та кваліфікував як десантний понтонний парк типу Н2П-41 (*рис. 2*).

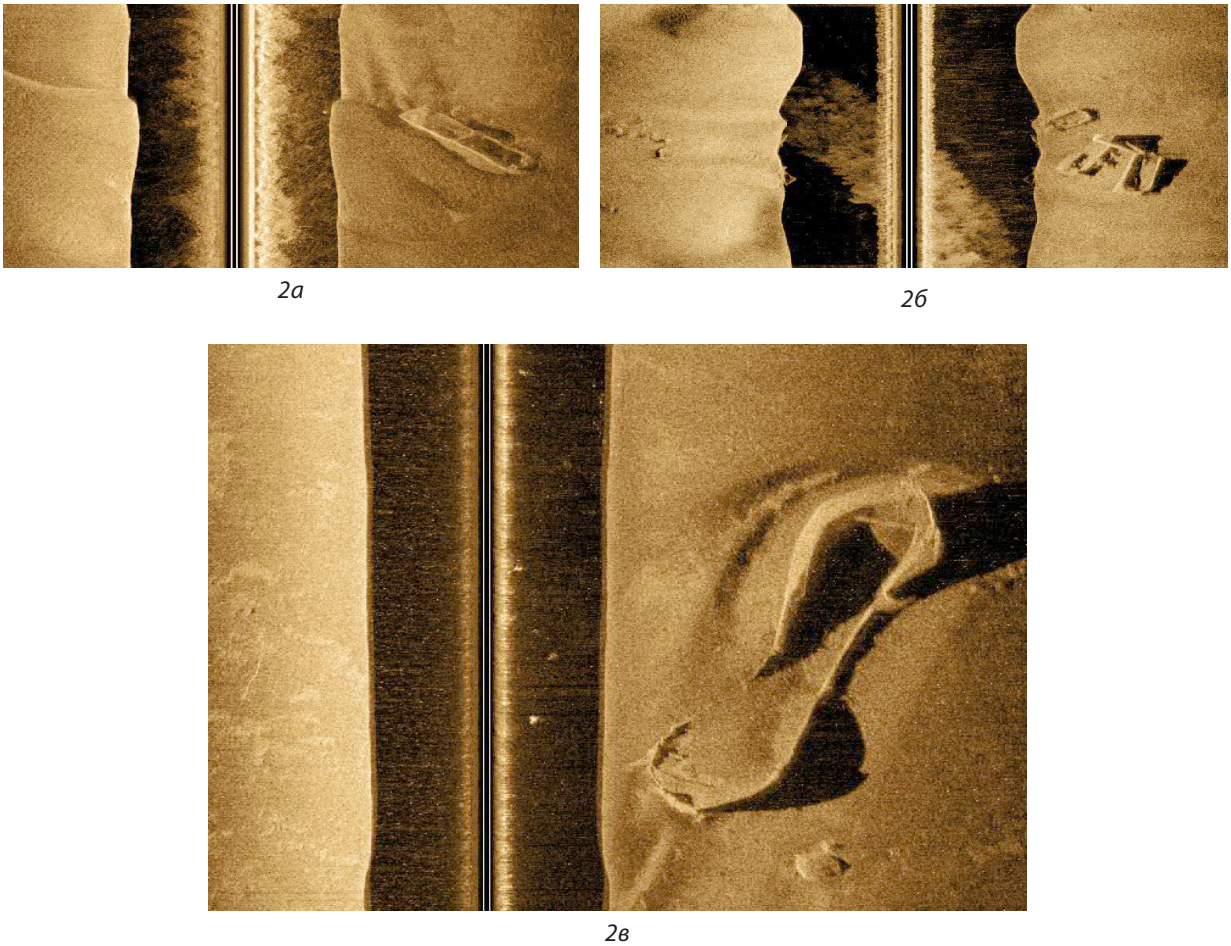

2а *2б* *2в*

Рис. 2. Приклади результатів сонарного пошуку біля о. Белаї

Восени 2013 р. візуальний огляд підтвердив попередню кваліфікацію. Спарка з двох напівпонтонів залягала на глибині 6 м, але на місці була погана видимість через стан донного ґрунту — піщаний мул. Певні труднощі створювало те, що об'єкт перебуває на фарватері, тому під час проходження суден підводні роботи припинялися.

Об'єкт лежить на днищі з невеликим нахилом на південний (лівий) борт. Напівзасипаний піском корпус зорієнтовано за віссю схід-захід. Зовнішній огляд корпусів понтонів переконав

дослідників, що об'єкт пішов під воду внаслідок обстрілу. Про це свідчать пошкодження корпусу у вигляді численних пробоїн, часткової руйнації борту з північно-західної сторони, зірвані з місць пайоли, хаотичне розміщення предметів усередині та навколо понтонів зі слідами деформації від ударної хвилі.

Архівно-бібліотечний пошук дав змогу встановити тактико-технічні характеристики об'єкта. Кожний з виявлених напівпонтонів мав вагу 950 кг, тоннажність — 6 100 кг, довжину — 5,3 м, ширину — 2,2 м, висоту — 1,05 м. Перевозився він вантажними авто ЗІС-5. Нормативний час приведення напівпонтона у готовність, починаючи з моменту виходу вантажівки до річки, — 12 хв.

Понтонний парк Н2П-41 виготовлявся на Навашинському машинобудівному заводі. У 1941–1945 рр. тут було виготовлено 86 понтонних парків Н2П. У літературі було знайдено описи його удосконаленого аналогу — понтонного парку Н2П-45 (Наставление…, 1947). Зрозуміло, що у 1943 р. модифікації Н2П-45 ще не могло існувати. Утім, різниця у цих модифікаціях досить незначна. Матеріальна частина парку Н2П-45 має порівняно з парком Н2П-41 такі відмінності: а) у напівпонтонах — за конструкцією окремих вузлів, б) у козлових опорах — за довжиною ригеля, в) за елементами настилу (у 1941 р. вона сягала 3,26, у 1945 р. — 3,68 м) тощо. Можливо, що різниця в габаритах мостового настилу зумовила наявність й інших конструктивних особливостей у двох модифікаціях саперного обладнання, але в цілому креслення Н2П-45 надавали загальне уявлення про підводну знахідку на розумівській переправі.

У червні 2014 р. було проведено розмив вмісту одного з напівпонтонів за допомогою гідроежектора. Він був найменш занесений піском, і до вантажу можна було дістатися без додаткових розкопок. Вочевидь, понтон доправляв боєприпаси на плацдарм. Більшість його вантажу складали ящики з патронами. Не викликає сумніву, що останні призначались для зброї стрілецьких підрозділів, які вже переправились через Дніпро і вели бій. Відповідно, встановлюємо напрям руху понтона — з лівого берега на правий. Інша справа — речі, які скоріше за все належали двом бійцям, що форсували річку на понтоні в момент його загибелі. Це — залишки автоматів ППШ (один із яких дисковий, а інший — з рожком) (*рис. 3е*), шанцевий інструмент (*рис. 3б*), каски (*рис. 3г–д*), котелки (*рис. 3в*) — всього по два комплекти.

Дискусію серед учасників експедиції з приводу ідентифікації предмета викликав піднятий з понтона циліндр з жовтого металу (*рис. 3а*). З одного боку він був закритий кришкою з гвинтом, а з другого мав сліди руйнування. На корпусі вигравіруваний напис англійською "Quick". Ймовірно, функціональне призначення цього предмета було пов'язане зі зберіганням сипучих матеріалів.

Щодо належності ППШ конкретним солдатам, які переправлялись понтоном, слід зазначити, що автоматична зброя в радянських військах навіть у 1943 р. все ще була дефіцитною. Про це свідчить таблиця бойового і чисельного складу 185 гвардійського полку станом на 25 листопада, тобто перед операцією з форсування Дніпра (Боевые действия стрелкового полка, 1958. С. 150). За наведеними даними, на 1376 військовослужбовців полку припадало 553 гвинтівки, 325 автоматів, 37 ручних і 50 станкових кулеметів. Тобто автомат був у кожного четвертого бійця. При цьому в підрозділах вони були розподілені нерівномірно. Наприклад, у першому батальйоні 376 бійців були озброєні 99 автоматами, у другому батальйоні 389 бійців — 120 автоматами, у третьому батальйоні 120 бійців — 1 автоматом. Навіть у роті автоматників 61 боєць мав 38 автоматів. Проте майже стовідсотково автоматами були озброєні полкові розвідники — піші та кінні. Ці цифри переконують у тому, що ППШ були досить цінними, щоб дозволити переправляти їх без особистого «супроводу». Отже, можна зі значною долею ймовірності стверджувати, що, окрім понтонерів зі складу саперного забезпечення, які, власне, й керували плавзасобом, на понтоні переправлялось два автоматники або розвідники.

Цікава деталь — у охолоджуючий кожух на стволі дискового автомата потрапив патрон і застряг поперек. Судячи з підводних нашарувань, відбулось це безпосередньо під час загибелі понтона — вибуху на поверхні або струсу під час дотику до ґрунту. У будь-якому разі ця деталь є додатковим аргументом на користь версії про затоплення понтонів внаслідок ворожого обстрілу.

Крім того, на понтоні було знайдено й пошкоджені солдатські каски. В одній з них виявлено кульовий отвір у місці, де зазвичай намальована зірка. Куля пробила метал і деформувала іншу зірку, прикріплену до пілотки. Це свідчить про те, що під час пострілу і каска, і пілотка були на голові бійця, а пуля, що їх пробила, могла стати причиною його поранення або навіть загибелі.

Всі знахідки ретельно фіксувались на загальному плані, який, за результатами робіт 2014 р., отримав такий вигляд (*рис. 4*).

Результати досліджень ЕПАР були презентовані авторами проєкту на Круглому столі «Україна в період Другої світової війни: відомі та невідомі сторінки історії», що відбувся у м. Кривий Ріг 25 червня 2015 р. (Додонов Р.О., Данилюк П.І., Кобалія Д.Р., 2015. С. 31–41).

У 2017 р. підводні роботи на понтоні було продовжено. Експедиція базувалася на

водолазно-ремонтному боті «Лагуна». За допомогою гідроежектора було розмито другий напівпонтон. Під час дослідження було виявлено і піднято на поверхню дві гвинтівки та карабін, ящики з патронами, черпак для вичерпування води, ящик від кулемета «максим», деталі такелажу, саперну лопатку, кухоль, фрагмент ременя і взуття. На одній з піднятих гвинтівок вдалося роздивитися номер і дату виготовлення — 1943 р.

3а

3б

3в

3г

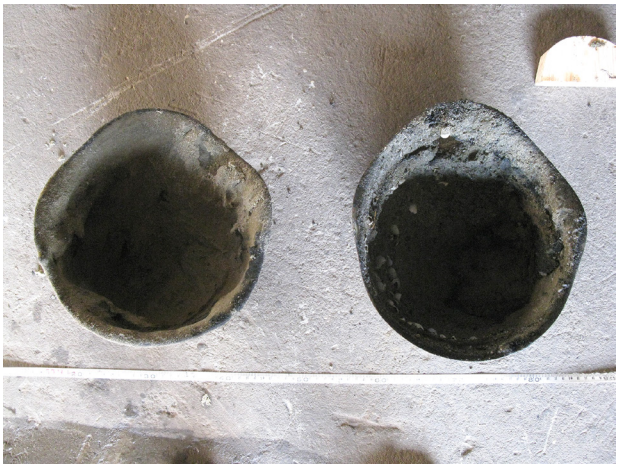

3д

3е

Рис. 3. Знахідки із затонулого понтона

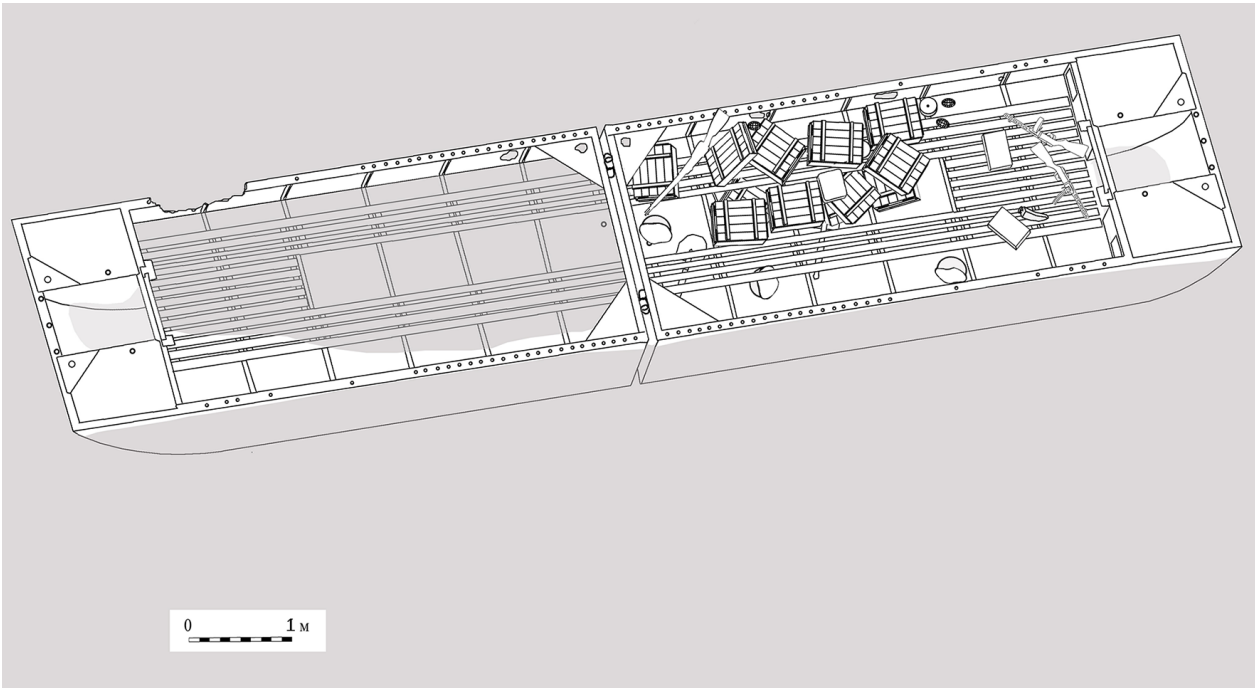

Рис. 4. Загальний план об'єкта

Крім того, на плавзасобі були виявлені залишки неідентифікованих механізмів чи то з комплекту самого напівпонтона, чи то з іншого саперного обладнання, а також залишки солдатських котелків.

Специфіка археологічних досліджень об'єктів Другої світової війни полягає в тому, що вони не розглядаються як основне джерело інформації. Археологія традиційно тлумачиться як самостійна галузь історичної науки, що вивчає розвиток людського суспільства на підставі матеріальних артефактів. У радянські часи поширилася теза про актуальність археології в дослідженні речових джерел лише дописемного періоду. Вважалося, що ця наука вивчає минуле до тієї межі, коли відомості, отримані з письмових джерел, не переважають над речовими свідченнями. Тому в хронології археологія майже не піднімається вище XV–XVI ст. В Україні верхні межі могли бути й нижчими, оскільки вивчення пізнього середньовіччя підпадало під маркування «націоналізм». Результатом цього є традиційна відстороненість фахівців-археологів від матеріальних об'єктів Другої світової війни. У рамках законодавства вся активність зводилася до діяльності громадських організацій, районних адміністрацій та окремих істориків до виявлення останків загиблих солдат (переважно радянських) і організації меморіалів. Такий стан справ певною мірою зберігається й сьогодні (Кобалія Д.Р., 2015. С. 93).

Водночас дослідження матеріальних свідчень подій 75-річної давнини дає змогу скорегувати, інколи навіть спростувати письмові джерела. У нашому конкретному випадку із загиблим на Дніпровській переправі понтоном ми можемо переконатися як мінімум у неузгодженості письмових і матеріальних джерел.

Річ у тому, що в історіографії бої на розумівському плацдармі вважаються хіба що не еталоном форсування великих водних артерій. Зокрема, у збірці «Бойові дії стрілецького полку», виданій викладачами Центральних стрілецько-тактичних офіцерських курсів «Постріл» та співробітниками Архіву Міністерства оборони Союзу РСР у 1958 р., є розділ «Форсування 185-м гвардійським стрілецьким полком р. Дніпро і бої за розумівський плацдарм з 26 до 29 листопада 1943 р.» (Боевые действия стрелкового полка, 1958. С. 145–157), у якому дається цілком схвальна оцінка дій командування полку й, зокрема, його командира, гвардії підполковника С.М. Вільховського. За цю операцію останній отримав звання Героя Радянського Союзу. Звертається увага на продуманість плану і ретельну підготовку дій полку, у тому числі роботу розвідки, оцінку сил супротивника, забезпечення плавзасобами для переправи, маскування, удари на флангах для введення німців в оману, артилерійську підтримку, своєчасне пристрілювання цілей, розмінування саперами прибережної зони, черговість висадки батальйонів і конкретні бойові завдання для них, безперебійне постачання поповнення і боєприпасів на плацдарм та, звичайно, партійні й комсомольські збори, прийом у партію перед боєм. «Збереження у таємниці всіх заходів щодо підготовки до форсування, організованість та прихованість

переправи і висадка першого ешелону полку без артилерійської підготовки забезпечили несподіваність удару по противнику на правому березі річки, внаслідок чого ворог зазнав значних втрат. При цьому полк не мав втрат у живий силі, бойовій техніці і засобах переправи» (Там само. С. 156). Приблизно так само — як зразок військового мистецтва — тлумачяться події й у сучасній українській літературі (Антощак М.М., 2014. С. 274–281; Коваль М., 2003).

Зрозуміло, що наведена вище цитата стосується одного лише 185-го полку і лише його першого несподіваного удару. Насправді для форсування р. Дніпро південніше м. Запоріжжя були призначені дві дивізії (60-а гвардійська і 333-я стрілецька) та два стрілецьких полки (610-й і 907-й). Піхоті були надані підрозділи артилеристів і саперів. Для організації переправи згаданий вище 185-й полк був підсилений 217-м і 219-м батальйонами інженерного загородження зі штатними металевими понтонами і 140 дерев'яними складними човнами. Згодом була організована армійська паромна переправа для артилерії, мінометів, автомашин — у документах фігурує 16-тонний понтон (Боевые действия стрелкового полка, 1958. С. 148).

Таким чином, на ділянці Розумівка — Олексіївский форсували Дніпро значно більші сили, ніж один полк, дії яких вже не були для німців несподіванкою. Слід також враховувати переправу 610-го стрілецького полку 26 жовтня північніше о. Хортиця й греблі Дніпрельстану. У районі Нового Кічкасу утворився плацдарм, який 203-я дивізія утримувала два місяці, після чого було ухвалено рішення його залишити. Дивізія повернулась на лівий беріг і знову форсувала Дніпро біля Розумівки (Терещенко М., 2008).

Отже, якщо подивитися на картину масштабніше, ніж дії одного стрілецького полку, то ситуація виглядає інакше. Базуючись на письмових джерелах, основу яких складають оптимістичні штабні реляції та повоєнні спогади переможців, неважко дійти хибного висновку про легкість виконання подальших планів. Результати ж археологічних розвідок фіксують масові випадки загибелі плавзасобів й особового складу радянської армії під час форсування Дніпра. За даними запорізьких краєзнавців, навколо с. Розумівка розміщено 36 братських поховань і меморіальних комплексів, де покоїться понад 5 000 радянській воїнів, у тому числі 19 Героїв Радянського Союзу (Петраков Г., 2012). Холодна осіння вода, широка природна перепона, високий правий берег, обладнаний в інженерному плані та максимально пристосований німцями для оборони, прагнення вищого радянського командування швидко пройти цей рубіж, не зважаючи на людські життя, зумовили винятково напружений характер бойових дій. Німецька артилерія прямою наводкою, немов у тирі, розстрілювала десантні судна на воді. Виявлені археологами об'єкти дають змогу констатувати, що форсування Дніпра восени 1943 р. було однією з найкровопролитніших операцій Другої світової війни — саме такою вона і залишається в історичній пам'яті нації.

ДЖЕРЕЛА

1. Антощак М.М. Розумовський плацдарм. *Музейний Вісник*. 2014. № 14. С. 274–281.
2. Боевые действия стрелкового полка (Сборник боевых примеров). М.: Воениздат, 1958. С. 145–157
3. Гаврилюк Н., Остапенко М. Археологічний комплекс Запорізької верфі та підйом суден Дніпровської флотилії біля острова Хортиця. *Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг.* 2010. Вип. 2. С. 16–32.
4. Додонов Р. Wreck-и сорок першого року. *Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг.* 2011. Вип. 3. С. 15–40.
5. Додонов Р. Проект «Запорожская бригантина». *Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг.* 2010. Вип. 2. С. 155–179.
6. Додонов Р., Данилюк П., Кобалія Д. Обстеження радянського понтону, затонулого у 1943 році при форсуванні Дніпра. *Україна в період Другої світової війни: відомі та невідомі сторінки історії:* матеріали круглого столу (м. Кривий Ріг, 25 червня 2015 року). Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2015. С. 31–41.
7. Кобалия Д.Р. К вопросу об археологии Второй мировой войны. *Заповідна Хортиця:* зб. наук. пр. 2015. С. 92–97.
8. Кобалія Д.Р. Історія на шпангоутах. Запоріжжя: Дике Поле, 2016. 368 с.
9. Коваль М. Битва за Дніпро 1943 р. *Енциклопедія історії України.* Т. 1: А–В. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bytva_Dnipro_1943
10. Краткий справочник по военно-инженерному делу. Издание второе. М.: ВИА им. Куйбышева, 1941.
11. Кудимов А. По слідам загиблої флотилії. *Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг.* 2011. Вип. 3. С. 77–87.

12. Наставление для инженерных войск. Работы с понтонным парком Н2П. М.: Военное издательство ВС СССР, 1947.
13. Петраков Г. Герои Разумовского плацдарма. В памяти народной. *Рабочая газета*. 2012. № 164. 2 декабря.
14. Терещенко М. Крах «Восточного вала» Вермахта. *Красная звезда*. 2008. 28 августа.
15. Шаповалов Г. Подводная археология Запорожья: достижения и перспективы. *Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг.* 2010. Вип. 2. С. 6–15.

REFERENCES

1. Antoshchak, M. M. (2014). Rozumovskyi platsdarm [Razumovskyi Bridgehead]. *Muzeinyi Visnyk*, 14, pp. 274–281 [in Ukrainian].
2. Boievyie deistviia strelkovogo polka [Combat Rifles]. (1958). *Sbornik boievykh primerov*, Moskva: Voienizdat, pp. 145–157 [in Russian].
3. Havryliuk, N., Ostapenko, M. (2010). Arkheolohichnyi kompleks Zaporizkoi verfi ta pidiom suden Dniprovskoi flotylii bilia ostrova Khortytsia [Archaeological Complex of the Zaporizhzhia Shipyard and the Rise of Ships of the Dnieper Flotilla near Khortytsia Island]. *Pidvodni doslidzhennia: Arkheolohiia. Istoriia. Daivinh*, 2, pp.16–32 [in Ukrainian].
4. Dodonov, R. (2011). Wreck-y sorok pershoho roku [Wreck's of forty-first year]. *Pidvodni doslidzhennia: Arkheolohiia. Istoriia. Daivinh*, 3, pp. 15–40 [in Ukrainian].
5. Dodonov, R. (2010). Proekt «Zaporozhskaia brigantina» [The Project «Zaporozhie Brigantine»]. *Pidvodni doslidzhennia: Arkheolohiia. Istoriia. Daivinh,* 2, pp. 155–179 [in Russian].
6. Dodonov, R., Danyliuk, P., Kobaliia, D. (2015). Obstezhennia radianskoho pontonu, zatonuloho u 1943 rotsi pry forsuvanni Dnipra [A Study of the Soviet Pontoon that Sank in 1943 when the Dnieper was Forced]. Materialy krugloho stolu «Ukraina v period Druhoi svitovoi viiny: vidomi ta nevidomi storinky istorii» (m. Kryvyi Rih, 25 chervnia 2015 roku), Kryvyi Rih: DYuI MVS Ukrainy, pp. 31–41 [in Ukrainian].
7. Kobaliia, D. (2015). K voprosu ob arkheologii Vtoroi Mirovoi voiny [To the Question of Archeology of the World War II]. *Zapovidna Khortytsia*, zbirka naukovykh prats, pp. 92–97 [in Russian].
8. Kobaliia, D. (2016). Istoriia na shpanhoutakh [History on Frames]. Zaporizhzhia: Dyke Pole, 368 p. [in Ukrainian].
9. Koval, M. (2003). Bytva za Dnipro 1943 r. [Battle of the Dnieper 1943]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: T. 1: A-V, Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, K.: V-vo «Naukova dumka», 688 p. [in Ukrainian].
10. Kratkii spravochnik po voienno-inzhenernomu delu (1941). [Brief Reference to Military Engineering]. Izdanie vtoroie, Moskva: VIA im. Kuibysheva [in Russian].
11. Kudymov, A. (2011). Po slidam zahybloi flotylii [Following in the Wake of the Lost Flotilla]. *Pidvodni doslidzhennia: Arkheolohiia. Istoriia. Daivinh*, Vyp. 3, pp. 77–87 [in Ukrainian].
12. Nastavlenie dlia inzhenernykh voisk. Raboty s pontonnym parkom N2P [Manual for Engineering Troops. Work with the Pontoon Park H2P]. (1947). Moskva: Voiennoie izdatelstvo MD SSSR [in Russian].
13. Petrakov, G. (2012). Geroi Razumovskogo platsdarma. V pamiati narodnoi [Heroes of the Razumovsky Bridgehead. In the Memory of the People]. *Rabochaia gazeta*, № 164, 2 dekabria [in Russian].
14. Tereshhenko, M. (2008). Krakh "Vostochnogo vala" Vermakhta [The Collapse of the "Eastern Shaft" of the Wehrmacht]. *Krasnaia zvezda*, 28 avgusta [in Russian].
15. Shapovalov, G. (2010). Podvodnaia arkheologiia Zaporozhia: dostizheniia i perspektivy. [Underwater Archeology of Zaporozhie: achievements and prospects]. *Pidvodni doslidzhennia: Arkheolohiia. Istoriia. Daivinh*. 2, pp. 6–15 [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 9.11.2019.